

סימן כז עובדי הוראה - שכר ותמורה

ראשי פרקים

- א. קבלת תשלום עבור לימוד תורה.
- ב. גדר שכר בטלה
- ג. אחריות הציבור לשכרו של המורה
- ד. הסנקציה כנגד הלנת שכר
- ה. התועלת שבלימוד למלמד עצמו
- ו. החיוב לעשות את מלאכתו באמונה ובמסירות
- ז. מנהג מדינה
- ח. מלמד עם טעויות
- ט. חזרת מורה מהסכם עבודה
- י. חזרה בדבר האבד
- יא. ההיתר לשבות

יחסי עובד ומעביד נסובים סביב שני מוקדים עיקריים, שכרו של העובד והתמורה שהוא נותן בעבורה. הן השכר והן התמורה מורכבים מנותן ומקבל. מערכת היחסים שבין הנותן למקבל בשני מוקדים אלה, קובעת את אופים של יחסי העובד עם מעבידו. גם מגזר ההוראה לא נפקד מקומו מכלל אוכלוסית העובדים, אלא שלמגזר זה יש מאפיינים ודינים שונים הנצרכים ללימוד מיוחד. וראשית לשאלה האיסורית, האם בכלל מותר למורה לקחת שכר עבור עבודתו.

א. קבלת תשלום עבור לימוד תורה.

איתא בנדרים לו, א, דאפילו במקום שנוטלין שכר על המקרא שרי למשקל, על המדרש לא שרי למשקל. מאי שנא מדרש דלא, דכתיב 'ואותי ציוה ה' בעת ההיא ללמד אתכם' (דברים ד, ד), וכתיב 'ראה לימדתי אתכם חוקים ומשפטים כאשר ציוני ה' אלוקים' (דברים ד, ה), מה אני בחינם אף אתם בחינם. מקרא נמי בחינם? רב אמר שכר שימור, ורבי יוחנן אמר שכר פיסוק טעמים. וס"ל לרבי יוחנן דפיסוק טעמים דרבנן. הרי שהתירו לקבל שכר עבור לימוד מקרא, לדעת רב אין נוטלים שכר עבור לימוד התורה אלא על שימור התינוקות, "שאין מניחים אותם לצאת ולעסוק בדברים בטלים" (רש"י שם), ואילו לדעת רבי יוחנן השכר אותו נוטלים המלמדים הינו על פיסוק הטעמים ולא על לימוד התוכן. הנפק"מ תהיה בלימוד גדולים שאינם זקוקים לשמירה, לדעת רב תאסר נטילת שכר כיון שאינם זקוקים לשמירה, ואילו לדעת רבי יוחנן היתר פיסוק הטעמים קיים גם לגביהם. עוד נפק"מ תהיה בלימוד נשים, דבנות לא בעי שימור, דכל כבודה של בת מלך פנימה, כדאיתא בגמ' שם (לו, ב). ומדאיפליגו אי לימוד טעמים דאורייתא או דרבנן, קמ"ל דכל דבר שניתקן ע"י חכמים, שרי ליטול שכר. כן דייק רבינו שמחה, הביאו הגהות מימוניות פ"א מהל' תלמוד תורה ס"ק ה, והביאו הרמ"א להלכה ביור"ד רמו, ה. וצ"ל דהיינו דוקא לימודים שאין מקיימים בהם מצות תלמוד תורה מדאורייתא אלא מדרבנן, כדוגמת

טעמים, דאי נימא דכל מצוות דרבנן שרי לקחת שכר, א"כ למה לי לאוקמי מתניתין בלימוד מקרא ושכר שימור, היה לו להעמיד משנתנו במילי דרבנן. ועוד, א"כ בכל מציאות יוכל ליטול שכר על ת"ת בהבלעה על המילי דרבנן שאומר. אלא שאין כוונת הגהות מימוניות אלא רק על דברים שעיקרם דרבנן ואין מקיימים בהם מצות ת"ת מדאורייתא, דלימוד הטעמים כיון דלרבי יוחנן לא נאמר למשה בסיני, אין לומד הטעמים מקיים מצות תלמוד תורה אלא מדבנן.

הר"ן שם (בד"ה ולענין הלכה) פסק דאף דאסור ליטול שכר לימוד, מ"מ שכר בטלה שרי, דכן איתא בירושמי (נדרים ד, ג) משמיה דר' יודן ב"ר ישמעל. וכן כתבו התוס' בכורות כט, א (ד"ה מה):

"ומה שנוהגין עכשיו ללמוד תורה בשכר, אם אין לו במה להתפרנס שרי, ואפילו יש לו - אם הוא שכר בטלה דמוכח שמניח כל עסקיו ומשא ומתן שלו, מסתברא דחשיב בטלה דמוכח. "

וכ"כ הרא"ש שם בה"ו. הרי דכל היכא דהוי בטלה דמוכח, שמניח כל עסקיו כדי ללמד תורה, שרי ליטול שכר בטלה עבור לימוד מדרש ודינים. אמנם מדברי הרמב"ם בפירוש המשניות (פ"ד דנדרים) נראה שאסור ליטול בכל גוונא, וז"ל:

"ואני תמיה מאנשים גדולים שעוור אותם התאוות והכחישו האמת ופסקו דין לעצמם ליטול שכר מן הדינים והלימוד, ונתלו בחבלי שוא. "

הרי שלא מצא הרמב"ם כל היתר לקחת שכר עבור לימוד מדרש ודינים, ואי הוה ס"ל כדעת הר"ן והתוס', הו"ל למימר דשכר בטלה שרי. וכך נראה גם מדבריו בהלכות ת"ת (א, ז), שלא הזכיר היתר זה. אלא דא"כ יש להקשות על הרמב"ם מהגמ' כתובות קה, א, שקרנא היה נוטל שכר בטלה כדי לדון דין, דהוי בטלה דמוכח. אך נראה דגם הרמב"ם לא מיירי משכר בטלה, דהא בפירוש המשניות במס' אבות (ד, ה) הביא את ההיתר של שכר בטלה, וכ"פ המחבר בשו"ע יור"ד רמו, ה.

ובכסף משנה (ת"ת ג, י) דן באריכות במש"כ הרמב"ם שאסור להתפרנס מדברי תורה, והסיק דהא דאסור הינו דוקא כשיש לו להתפרנס ממקום אחר בלא שיטול שכר תלמודו, אבל אם למד לשם שמים ואח"כ אי אפשר לו להתפרנס אם לא יטול שכר שרי, וז"ל:

"ואפילו נאמר שאין כן דעת רבינו אלא כנראה מדבריו בפירוש המשנה, קיי"ל כל מקום שהלכה רופפת בידך הלך אחר המנהג, וראינו כל חכמי ישראל קודם זמן רבינו ואחריו נוהגים ליטול שכר מן הציבור. "

ב. גדר שכר בטלה

דוגמא לבטלה דמוכח מצאנו בגמ' כתובות קה, א, דקרנא הוה שקיל בטילא דמוכח, שהיה קרנא מריח אוצרות יין, איזה ראוי להתקיים ואיזה ראוי להתקלקל, ושכר זה היה מצוי בידו כל יום. וכן רב הונא היה משקה את שדותיו, ואמר לבאים לדון לפניו שיביאו לו מי שידלה במקומו. בשני המקרים בגמ' היתה פרנסתם מצויה כעת וממשית ולא תאורטית בלבד. וכ"כ הרא"ש בתש" (נו, ה) דדוקא בכגון שמצויה לו ההשתכרות כל שעה הוי בטלה דמוכח;

"אבל לא שיאמר אדם, שמא יזדמן לי ריוח בקניית סחורה או סרסרות,

בדבר שאינו ידוע ומצוי לו. תדע לך שהוא כן, שהרי אסור לדיין ליקח יותר ממה שיתבטל ממלאכתו, דהכי משמע לשון בטלה, דאם היה נוטל יותר מכדי ביטול מלאכתו, היה זה שכר דינא, ותנן (בכורות כט, א), הנוטל שכר לדון דיניו בטלים."

דברי הרא"ש הובאו להלכה בשו"ע חו"מ ט, ה, והסמ"ע שם (ס"ק טז), כתב וז"ל:

"ודוקא בכהאי גוונא שאמר שמא יזדמן לי שכר בקנין סחורה שהוא דבר שאינו תלוי בו ואינו מצוי כל-כך, אבל אם בעל מלאכה הוא, אף שאינו מתעסק במלאכתו בשעה שבא לדון לפניו, מ"מ כיון שהדבר תלוי בו, אף שמכוער הדבר ליטול איזה שכר לכתחילה, מ"מ דינו דין בדיעבד."

אם נפרש את דברי הסמ"ע דמיירי במציאות של בעל מלאכה בעבודה מזומנת, א"כ דמי ממש למלאכתו של קרנא שעבודתו היתה מזומנת, ואיך יאמר הסמ"ע שמכוער הדבר, וכי קרנא היה נוטל שכר שמכוער הדבר לקחתו. אלא נראה דמיירי הסמ"ע באדם שיש לו אומנות והינו בעל מקצוע, וקרוב הדבר שימצא להתפרנס מאומנות זו בסך מסוים, אף שאינה אומנות כאומנות הרחת היין שהינה מזומנת כל רגע, כיון שסוף סוף יש רגילות להשתכר באומנות זו אם ישכיר עצמו, הוי שכר בטלה, אף שאינה מוכחת כשכר בטלה המובא בגמ' בכתובות. ולא דמי לסחורה, דבסחורה איכא למימר שמא לא יזדמן לו סחורה, ואין מקום לומר דמצויה היא כל-כך. אך מדברי התומים (ט, אורים ס"ק ט) נראה שהסביר את דברי הסמ"ע דכל היכא שאינו עוסק כעת במלאכתו, אף שיש לו מלאכה שיכול להתפרנס ממנה, מכוער הדבר אלא שדינו דין. אלא דא"כ קשה מעובדא דקרנא. ואפשר דהסמ"ע ס"ל שקרנא היה נוטל שכר לדון, כשהיו באים אליו לדיון בשעה שהיה מריח באוצרות היין, וצ"ע.

אך מדברי התומים שם למדנו שדיינים היושבים על מדין כל העת, ובשביל שעיסוקם בכך אין הם פנויים למו"מ ועסקים, ואילולי זאת ודאי היו עוסקים במו"מ, הוה כמלאכה הניכרת וכבטלה דמוכח. לפ"ז גם עובדי הוראה העוסקים במלאכת הקודש, ואילולי זאת היו עוסקים במו"מ או באומנות, ועקב עיסוקם בהוראה אין הם פנויים למו"מ, הוי בטלה דמוכח, דכל האמור לאסור ליטול שכר על תלמוד תורה הוא דוקא במי שאין אומנותו בהוראה, ואין הוא פנוי אך ורק לעסק ההוראה, אך מי שמיחד עצמו לכך, יכול לפי התומים לטול שכר בטלה.

כל הנ"ל אמור אך ורק למלמדים מקצועות קודש, אף לאלו המלמדים מקצועות קודש לבנות, דמוכח מהגמ' בנדריים לו, ב דלרבי יוחנן דס"ל שכר פיסוק טעמים לא סבר כרב, דשכר שימור בבנות ליכא, ומשמע דגם לגבי בנות צריך היתר ליטול שכר. אך אפשר דהינו דוקא תורה שבכתב, דאין המלמדה תורה כמלמדה תיפלות, או בדינים השייכים לנשים, עיין שו"ע יור"ד רמ"ו, ו, אך מ"מ נראה דאף תורה שבע"פ, כיון שיש לה שכר במה שלמדה, אסור ליטול שכר ללמדה.

ג. אחריות הציבור לשכרו של המורה

לאחר שהבהרנו את ההיתר שבנטילת שכר עלינו לברר על מי חלה אחריות התשלום למורים. במציאות הקיימת במדינת ישראל המורים הינם עובדי ממשלה, באופן ישיר או עקיף, כשדרוגם וזכויותיהם נקבעות ע"פ הקריטריונים שקובע משרד החינוך, אלא שמשכורתם מועברת לעיתים באמצעות צינור אחר, שמקבל בעיקר תקציבים ממשלתיים אך גם תרומות פרטיות. המדינה הינה הגוף שמחליף את ה"קהל" שהיה

משלם המשכורת בעבר. במצב בו משכורת המורים מגיעה מקופה ציבורית, האם יש להורי התלמידים אחריות אישית למשכורת המורים, במידה כזו או אחרת, או שהאחריות כולה נופלת על הציבור ששכר אותם, כציבור ולא כיחידים.

בתש" תורת משה (לרב משה שבת - ס"י כד) דן במלמד שבני הקהל קצבו לו זמן של חמש שנים לעבודתו והתחייבו שלא להוציא משכירותו כל ימי משך הזמן הקצוב, ואם יוציאוהו ישלמו לו שכרו לכל אותה תקופה. בטרם הסתיימה התקופה הקצובה, פיטרו בני הקהילה את המלמד, וחייבם התורה משה בתשלום והטיל אחריות אישית על כל אחד מבני הקהל לתשלום החוב, וז"ל:

"לאחר שנתברר זה, נראה דיכול ר' אהרון [המלמד] לגבות החוב מכל אחד מבני הקהל בעד כל הקהל, שהרי כולם הם אחראים וערבין זה לזה וחייב כל אחד מהם לשלם הכל ... ואם יתפוס ממונו מאחד מבני הקהל, בהא ודאי נראה דפשיטא דלכולי עלמא [לכל הפוסקים] יגבה מאותו ממון בעד כל הקהל."

לדעה זו, בני הציבור ששכרו מלמד דינם כשותפים ששכרו, שיכול המלמד לגבות את כל חובו ממי שירצה. וכך גם כתב בתש" בעי חיי (לרב חיים בנבנישתי - ס"י מט), וז"ל:

"בנידון דידן אליבא דכולהו רבוותא הדין עם החכם המלמד להפרע ממי שירצה ואחר-כך יגבה הפורע משאר הקהל ... חדא - שהרי הקהל הם שותפים זה עם זה לכל הוצאותיו ... וכיון שהם שותפים שלוו לצורך השותפות דיכול להתפרע ממי שירצה. שנית - בשכירות מלמד וכל דדמי ליה דלא היה נשכר אצלם ולא היה גולה ממקומו לבוא אם לא בסך הקצוב שקצבו ... אומדנא דמוכח הוא דכל אחד נתחייב בעד כל השכירות ... כלל העולה, דבנידון שלנו יכול החכם המלמד לגבות תנאו ממי שירצה, ואם אין רוצה ליתן, מלבד שעובר על החרם ועל השבועה, כופין אותו בית-דין על-כך ומוציאין ממנו בדין."

הרי לנו שני פוסקים שהטילו אחריות אישית על הורי התלמידים בענין שכר המלמדים. אמנם נראה בעליל שיש הבדל בין אופן השכירות שהיתה קיימת בזמן הנ"ל למצב הקיים בימינו. בעבר, כל בני העיר, באמצעות גבאי הקהל, היו השוכרים והמשלמים את שכרו. הדבר אמנם נעשה בדרך-כלל דרך הצינור של קופת הקהל, אולם למעשה כל-אחד היה מעביר את חלקו, ומהקופה היו משלמים למלמדים. למלמד ולבני העיר היה ברור שיש לכל המתחייבים חלק יחסי בתשלום השכר. המצב כיום שונה לחלוטין. קיים נתק מוחלט בין ההורים לתשלום שכר המורים. ההורים גם אינם זכאים לקבוע מי ילמד את ילדיהם ואין הם שוכרים אותו. הדבר נקבע רק ע"י הגוף הציבורי המופקד על-כך, קרי - משרד החינוך או הרשות הפועלת מכח החוק כזרם עצמאי כדוגמת החינוך העצמאי. לציבור המורים ברור איפוא שהאחריות למתן שכרם הינה אך ורק של הגוף הציבורי המעביד אותם.

מצב דומה היה קיים גם לפני שש מאות שנה. התשב"ץ (ח"ג ס"י קט) התיחס בתשובתו למציאות שבה היתנו הקהל עם המלמד שהאחריות לתשלום השכר מוטלת אך ורק על הקופה הציבורית, וז"ל:

"קהל שכרו מלמד והתנו ביניהם שיתנו לו דינרי זהב בכל חודש, ושכר התלמידים ושכר הבדיקה [בחינת התלמידים] הכל באחריותם, אין לו

דין עם שום אדם אלא עם הקהל."

הרי שבמצב שהיתה קיימת התנאה שהאחריות היא ציבורית ולא פרטית, החיוב מוטל על הציבור כציבור ולא אישית על כל אחד מבני הקהל. גם המציאות בימינו היא של מעין התנאה הנובעת מעצם המציאות, שהרי ברור לכל שאין ההורים מחויבים ומתחייבים בתשלום השכר והכל נעשה באמצעות הקופה הציבורית, כשהגוף המעסיק את המורה הוא זה האחראי לשכרו.

ד. הסנקציה כנגד הלנת שכר

אחת הסיבות בימינו המביאה לשביתת עובדים הינה הלנת שכרם, כשהשביתה הינה אמצעי לכפיית התשלום. בתקופה שבה היתה אחריות אישית על ההורים לתשלום שכר המלמדים, מוצאים אנו אמצעי כפייה שונים שהטילו הקהילות על הורים שהיו מעכבים את שכרם למלמדים. בתקופת הראשונים התקין רבינו תם שיש למלמד זכות לעכב בשביל שכרו כל כלי השייך להורים שבאו לידו בקשר למלאכתו, זכות שאינה מוקנית לבעל מלאכה אחר. וכך מוצאים אנו את התקנה בתשובת המהר"מ מרוטנבורג (סי' קנג):

"והוסיף רבינו תם על זאת הגזירה: כל הפקדונות שאין לעכבם בשביל שום תביעה, רק המלמד יכול לעכב הספר שלומד בו בשביל שכירותו כשעבר זמנו, ודוקא ספר שלומד בו אבל שאר דברים הרי הוא כשאר כל אדם."

תפיסת משכון היתה אמצעי כפייה קל ביחס לאמצעי הכפייה שהיו נהוגים בקהילות ישראל בתקופה מאוחרת יותר. בתקנות קהילת קרקא משנת שנה' מוצאים אנו הכרזת חרם, וכן הכרזה בבית הכנסת ששום מלמד לא ילמד את ילדי מעכבי התשלום. וכך היא לשון התקנה (בשפת האידיש, כפי שהובאה בדער יוד-ליט, כרך 11 עמ' 100):

"און וועלכער ב"ב [בעל-בית] ניט צאלט סוף הזמן, זול מן אין כופה זיין בתפיסה, בחרם, אוני משכונות נעמין, אוני זול אין אויך מכריז זיין בב"ה [בבית הכנסת], דו קיין מלמד זול דען יונגין ניט אויף נעמין, לזמן הבא, ביז ער ביצאלט הוט למלמד מזמן העובר."

[תרגום התקנה לעברית: "וכל בעל הבית שאינו משלם בסוף הזמן, יכופו אותו בתפיסה, בחרם, ויקחו ממנו משכונות, וגם יכריזו בבית הכנסת ששום מלמד לא ילמד עם בנו עד שישלם למלמד הקודם."]

לא ברור כל-כך מה הכונה שכופין אותו בתפיסה, האם מדובר שיכניסו את הסרבן לבית האסורים או שמדובר במעין חרם. אך בכל אופן מדובר כאן באמצעי כפייה חמור ביותר של חרם והכרזה ברבים האוסרת למלמדים להשכיר את עצמם ללמד את ילדיו, עד אשר יפרע את שכר המלמד הראשון.

ומצאנו עוד ארבע קהילות בארופה שתיקנו תקנות להבטחת שכר המלמדים, בתקופה שבין תחילת המאה הרביעית לאלף הנוכחי לאמצע המאה החמישית. בפנקס הקהילה פירנצי מוצאים אנו תקנה משנת תח' [נמצא בארכיון הקהילה העברית בפירנצי (כרך רכט דף סד ב), הועתק במקורות לאסף כרך ב עמ' קלח.]:

"אם תלמיד עוזב איזה רבי [מלמד] מבלי לשלם לו, אסור לרבי אחר לקבלו בטרם ידע בודאות כי תלמיד זה שילם את חובו."

הקהילה בניקלשבורג [מורביה] הוסיפה גם חרם בבית הכנסת למונע ממלמד את שכרו. וכך היא לשון התקנה משנת תל' [ראה: א.נ.צ. רות, תקנה קב עמ': 82.]

"אם יסרב הבעל-בית לשלם השכירות מזמן אחד, יהיה התוקף ביד הגבאים לכרוז עליו בכפייה ובחרם בבית הכנסת עד שישלם שכירותו, ויהיה לו הדין כמו חרם בית דין בכל מילי."

תקנת הקהילה בדובנא משנת תק' דומה יותר לתקנה של קהילת פירנצי. [ספר דובנא רבתי לה' מרגליות, עמ' 49, הועתק במקורות לאסף כרך א' עמ' קצב]:

"ועל אבותיהם של התלמידים לשלם שכר לימוד מידי חודש בחודשו, ואם יעשוק השכר חודש אחד, רשות לדחות בנו מחדרו, וחלילה לשום מלמד להכניסו לחדרו."

תקנה דומה משנת תקלד' מוצאים אנו בפנקס מוהילוב פודולסק (מקורות לאסף, כרך ד עמ' קכו):

"על אביהם של התלמידים לשלם שכר לימוד מדי חודש בחודשו, ואם יעשוק השכר חודש אחד, [יש למלמד] רשות לדחות בנו מחדרו, וחלילה לשום מלמד למיעל לחדרו."

כמאה שנים מאוחר יותר הגיע תקנה דומה לאיזמיר שבתורכיה, כפי עדותו של הרב אברהם פלאג'י בשו"ת ויען אברהם [חו"מ סי' טז]. אלא שיש חילוק בין תקנת הקהילות הנ"ל לתקנה באיזמיר. התקנות דלעיל היו של הקהילות עצמן, בניגוד לתקנה באיזמיר שהיתה מעין הסכמה של המלמדים בינם לבין עצמם, ובלשון ימינו - תקנה של איגוד מקצועי. וזה לשונו של הרב אברהם פלאג'י בתשובתו:

"על מלמדי תינוקות באיזמיר ... שנתקשרו בשטר-חוב בחתימת ידיהם שלא לקבל שום תלמיד שיצא ממלמד למלמד אחר ונשאר חייב אם מעט אם הרבה, עד שיפרע חוב הבן למלמד הקודם ... ואם ירצה המלמד החדש לפרוע למלמד הישן מכיסו אדעתא שיגבה מאבי הנ"ל, הרשות בידו לתת לפי שעה מכיסו ויקבל לתלמיד בבית תלמודו."

הרי שבאיזמיר היתה תקנת מלמדים דומה, אלא שקיימת אפשרות למלמד החדש לפרוע מכיסו את חוב אבי תלמידו החדש.

ה. התועלת שבלימוד למלמד עצמו

בנוסף על השכר הממוני שמקבל המלמד יש לו גם שכר רוחני, ההנאה שבעצם הלימוד. יתכן וצבור ההורים זלזל בשכר המלמדים בגלל הידיעה שיש למלמד שכר רוחני, והמלמד בודאי לא ירצה לעזוב את עבודתו ולהמירה בעבודה שיש בה רק שכר גשמי ללא שכר רוחני, או בבטלה. העובדה כי המלמד נהנה יותר בלימודו מאשר בביטולו, יוצרת נפקויות הלכתיות. יש מצבים בהם יש לשלם לפועל רק שכר בטלה ולא כל שכרו. אולם כשהדבר נוגע לפועל שמעדיף לעבוד מאשר להתבטל, מאחר והבטלה תגרום לו לירידה בכושר העבודה, יש לשלם את כל שכרו. דוגמא לכך מצאנו

בב"מ עז, אבדין "אכלושי דמחוזא", וכפי פרושו של רש"י "שבמחוזא, עירו של רבא, היו בני אדם הרגילים לשאת משאות תמיד וכשיושבין בטלים קשה להן". הרא"ש פ"ו דב"מ סה"ג, כתב וז"ל:

"ומכאן פסק רבינו יואל ז"ל, מי ששכר מלמד לבנו וחלה התלמיד, אי לא שכיח דחלה, פסידא דמלמד ... ואי לא שכיח במתא, פסידא דבעה"ב ויהיב ליה שכרו משלם ולא כפועל בטל, דכל לומדי תורה דמי לאוכלסי דמחוזא, שהבטלה גורם להם שיכחה וכובד איברים."

לדברי הרא"ש, כאשר מגיע למלמד שכרו אף כשלא עבד מסיבת אונס, יש לבעה"ב לשלם לו שכר מלא ולא כפועל בטל, דאין המלמד נהנה בביטולו, אדרבא, הדבר גורם לו שיכחת הלימוד, ומתענה הוא כשאינו מלמד. וכ"כ הרמב"ן בתש" (בתשובות המיוחסות, סי' א), וכ"כ רבינו ירוחם במישרים (נתיב כט, ח"ג).

ונראה שאין הכוונה לחולשה גופנית אלא לאיבוד כושר הלימוד והיכולת ללמד, וא"כ הדבר שייך לא רק בלימוד תורני אלא בכל מקצוע הדורש ידע ורציפות הלימוד, שכאשר נגדע רצף הלימוד אין בעל המקצוע מפיק מעצמו את היכולת הטמונה בו, ובטלה ארוכה פוגמת באיכות המקצועית, בבחינת "אם תעזבני יום, יומיים אעזבך". וכ"כ מדברי הרדב"ז בתש" (סי' תשנ), וע"ע במש"כ בחלק א יא/ז.

ו. החיוב לעשות את מלאכתו באמונה ובמסירות

אחריות גדולה רובצת על כתפיהם של עובדי ההוראה. עתידו של הדור הבא תלוי בהם. על-כן חייבים הם ללמד בכל כוחם ויכולתם, מתוך ידיעה ברורה שאם לא יעשו כן הרי הם מועלים ביעודם.

ראוי להביא כאן קטעים מנוסח של חוזה התקשרות בין הקהילה למלמד, כפי שמובא בספר משפט צדק לרבי מאיר מלמד, חלק א' סי' לח, שממנו נוכל ללמוד את הרצינות הכרוכה במלאכת ההוראה. וזה לשון כתב ההתקשרות:

"בראותינו שאין העולם מתקיים אלא בהבל פיהם של תינוקות, על-זה הוזקקנו אנו החתומים מטה ונתפשרנו עם החכם ... וכמו כן קבל עליו החכם הנזכר קנין גמור ושבועה חמורה דאורייתא, לעשות שקידה בלימוד ללמוד את התלמידים עד שנה אחת תמימה בלב ובנפש בלתי שום ערמה, רק הכל בנאמנות וביושר כל עבודת הקודש. וכמו-כן בכלל השבועה הנזכרת קבל עליו החכם הנזכר שלא יהיה רשאי לקחת עוד תלמיד אחר זולת ששה תלמידים ולא יותר, אפילו שיתנו לו אלף לבנים לחודש ..."

אחד מהתנאים החשובים הנותנים למורה את האפשרות ללמד בכל כוחו "בלב ובנפש בלתי שום ערמה", היא עובדת היותו עירני. העייפות תגרום לירידה בכושר הלימוד ובאי יכולתו ללמד כראוי. מורה שעובד בלילה או מבלה עד השעות המאוחרות, יתקשה לתפקד ביום. דברים אלה מוצאים את ביטויים בדבריו של המהר"מ מרוטנבורג בתשובה (סימן תרסז):

"ומכאן שמעינן דבעל הבית יכול למחות ביד המלמד, שלא ישכים לכתוב לאחרים או לעצמו, כי יאמר לו, 'לא תוכל ללמד ביום'."

וכך גם כותב רבי יהודה החסיד בספר חסידים (סי' תתכא):

"ואל יאמר אדם, הואיל ואני מלמד ילדים ביום, אשכים ואלמוד לעצמי
בבוקר, מפני שישן כשצריך ללמד נערים והוא קבל שכר ללמד בטוב."

עייפות המורה יכולה להגרם לא רק מחוסר שינה אלא גם מחוסר אכילה ושתייה.
הירושלמי במסכת דמאי ז, ג מביא מעשה ברבי יוחנן שפגש במלמד סגפן. רבי יוחנן
אסר עליו את הסיגוף בק"ו ממלאכת בשר ודם, ומה אם מלאכתו של בשר ודם אמר
אסור, מלאכתו של הקב"ה לא כל-שכן. הדברים מלמדים אותנו על האחריות הרבה
המוטלת על המורה יותר מעל כל בעל מלאכה אחר, וזאת בגלל היות מלאכת ההוראה
"מלאכתו של הקב"ה". והדברים אמורים כמובן למורים המלמדים מקצועות קודש, אך
גם המלמדים מקצועות חול מוזהרים בזה לא פחות מכל פועל אחר, אף שלגביהם לא
שייך הקל-וחומר שאמר רבי יוחנן. וכך גם כותב המרדכי בבא מציעא אות שמג:

"ובירושלמי סדר זרעים [דמאי ז, ג] אמרינן דאסור מלמד להיות ניעור
בלילה יותר מדאי, יען שלמחר עצל הוא ללמוד. וגם אין לו להתענות
ואין לו לעצור במאכל ובמשתה אם הוא מפרנס עצמו, מפני שאין יכול
לטרוח, ודכוותיה אין לו להרבות במאכל ובמשתה."

העירנות הינה תנאי מהותי בעבודת המורה. המורה מוזהר לעבוד בכל כוחו. כדי
שלא יעשה המורה את מלאכתו רמיה שומה עליו לעלות על משכבו בזמן ולמלא את
מכסת השעות לה הוא זקוק. הוא חייב לאכול ולשתות במידה כזו שעבודתו לא תפגע.
על-מנת שמלאכתו תעשה בצורה הטובה ביותר עליו להיות גם שקוע במלאכתו.
כשמחשבות זרות חולפות בתוך מוחו במהלך הלימוד, מן הסתם לא תהא דרכו צלחה.
כדי שמחשבתו תהיה נקייה ללמוד בלבד, אסרו הראשונים על המלמד, בנוסף על
האמור לעיל, ליטול על-עצמו עבודה נוספת במקביל לעבודת ההוראה. וכך היא המשך
לשונו של המרדכי [במסכת בבא-מציעא אות שמג]:

"גם יש לפסוק שלמלמד אין לעסוק בשום מלאכה אחרת עם לימודו,
כדתנן: המושיב חברו למחצית השכר בחנות, אם הוא אומן לא יעסוק
באומנותו מפני שאין עיניו על החנות."

[בתש"ב באר עסק סי' קא (לרב שבת באר) אסר למלמד ללמד שעות נוספות באופן
שיפגע תפקודו:

"המלמד אינו יכול ליקח תלמידים אחרים, שמתוך זה ממעט באכילה
ובשינה והוה ליה מלאכת ה' רמייה וממעט מלאכתו של בעל-הבית."

וכן מצאנו לענין תענית שובבי"ם ת"ת שהלמד פורש מהציבור ואינו מתענה,
וכמשי"כ בלקט יושר ח"א אורח-חיים עמ' [116]

אלא שאם נגדיר את המלמד כעושה במלאכת ה', קשה לכאורה מדברי הגהות מרדכי
(בי"מ סי' תס), דמלמד אסור לו להשכיר עצמו ביותר מג' שנים, "דכל טפי מג'
שנים נפקא ליה מתורת שכיר ... וקא עבר על 'כי לי בני ישראל עבדים'". ולפי
הירושלמי שמלמד הינו עבד ה', מה לי שהשכיר עצמו לבעה"ב, סוף סוף למלאכת ה'
השכיר עצמו ולא מיקרי עבד עבדים. אך נראה לחלק בין עצם מלאכתו לחיובים שלקח
(וקיבל) על עצמו מאחרים, דעצם המלאכה היא מלאכת ה' ואין הוא רשאי להתבטל
ממנה, אך מה שחייב את עצמו לבעה"ב לעבוד אצלו יותר מג' שנים, חיוב זה הוא

עבד לעבדים ואסור. וכן נראה מדברי קצוה"ח (שלג, ז). אמנם מדברי החוות יאיר (סי' קמ) נראה דכל האיסור במלמד מפני שהשכיר עצמו לשכר שימור ופיסוק טעמים, דהם המתירים לו ללקחת שכר, ושימור ופיסוק טעמים אינם מלאכת ה'. ובקצוה"ח הקשה עליו דהא טעמים הם גם מצות ה'. וביותר יש להקשות, דעצם ההתקשרות היא ללמד, רק השכר הוא פיסוק טעמים, אי"כ השכיר עצמו למלאכת ה'.

ז. מנהג מדינה

אין המורה שונה משאר כל העובדים. גם הוא רשאי להתעסק בצרכי עצמו, אם יש נוהג מקובל בין עושי המלאכה לעשותם. וכפי שכותב רבינו גרשום מאור הגולה בתשובותיו (סי' עב):

"שאם נוהגין שאר מלמדי תינוקות להתעסק בצרכי עצמן לפי שעה, אף זה מתעסק, ואינו יכול לעכב עליו."

מנהג המקום תופס גם לגבי מספר שעות העבודה. כך גם הכלל לגבי פועלים כפי שכתוב במשנה במסכת בבא מציעא פג, א:

"השוכר את הפועלים ואמר להם להשכים ולהעריב, מקום שנהגו שלא להשכים ושלא להעריב, אין רשאי לכופן."

ברם, אם היתה התנאה מפורשת הנוגדת את המנהג, יש ללכת אחריה. כך פוסק רבינו גרשום מאור הגולה בתש"ל:

"לענין דין זה של מלמדי התינוקות, אם פוסק עמו בפירוש להשכים ולהעריב בלילי ימות הגשמים ללמד, צריך לעמוד בתנאי."

הרי לנו שיכולים להתנות עם המלמדים ולהגדיל להם את מספר שעות העבודה אף בניגוד למנהג המקום.

התנאה זו עלולה לגרום לירידה בתפוקת העבודה של המלמדים. מתוך כונה לשמור על פרוץ עבודה טוב, התקינו מספר קהילות תקנות המגבילות את שעות העבודה של המלמדים. תקנות אלה נועדו גם למנוע מהמלמד שירצה לעבוד שעות רבות כדי להשתכר יותר. קהילת קרקא התקינה בשנת שנה' שמלמדי חומש וגמרא לא יעבדו יותר משתיים עשרה שעות, ואילו מלמדי הלכה ותוספות עבודתם מוגבלת לעשר שעות (ראה: מקורות לאסף כרך א עמ' צח).

בתקנות ווירמיישא מהשנים תא-תטז, מוצאים אנו תקנה שענינה דומה, אך היא מפחיתה את מספר השעות בשעתיים ממספר השעות שבתקנת קרקא, בזוה"ל (מקורות לאסף, כרך ד עמ' סג):

"נשאר בתוקפו התיקון שלכל מלמד מותר לקבל תלמידים עד כדי שילמוד עמהם שמונה שעות ... ודוקא גמרא ותוספות, אבל חומש ותפילה, מותר לו לקבל תלמידים אף לעשר שעות."

כמאה שנים מאוחר יותר התקינה קהילת ניקלשבורג תקנה המגבילה את שעות המלמדים לשתיים עשרה שעות, ללא הבדל סוג הלימוד (שם, כרך א עמ' קמו):

"וזה יצא ראשונה להחזיק התקנה הקדומה, שכל מלמד לא יהיו לו תלמידים המחזיקים למספר יותר מערך יב שעות, הן המלמדים גמרא פשט ותוספות, והן מלמדי חומש ודרדקי. ומי שמלמד שעות רבות יותר, הוא האיש עושה מלאכת ה' רמייה, ועובר על חרם ותקנות גאונים ורבנים קדומים".

ח. מלמד עם טעויות

בנוסף על החיוב לעשות את מלאכתו באמונה מוזהר המורה שלא לפשוע במלאכתו. הגמרא במסכת בבא מציעא קט,א מונה את מלמדי התינוקות בכלל אותם בעלי מלאכה שאם פשעו ניתן לפטרם ללא כל התראה מוקדמת, דכולן כמותרין ועומדים דמי, והוי פסידא דלא הדר. לדעת רש"י בב"מ שם פשע המלמד בזה שלימד בצורה משובשת. לימוד משובש שנקלט במוחם של התלמידים קשה לתקנו. לדעת התוספות - החסרון הוא לא בעצם הלימוד המוטעה. הפשיעה היא שבזמן הזה יכל המלמד ללמד לימוד מתוקן, ומשלא לימד כראוי הרי התלמידים כמבוטלים מלימודם. הנפק"מ בין שני הפירושים תהיה במלמד שלא לימד לימוד משובש אך גם לא לימד לימוד מתוקן - התבטל ממלאכתו. לדעת רש"י לא ניתן לפטרו בלא התראה, ואילו לדעת התוספות הרי הוא פושע במלאכתו. אך אפשר דאף לשיטת רש"י הבטלה הינה בבחינת "שבשבתא", שהרגל הבטלה הקונה שביתה בלב התלמידים, גורם להם לחוסר רצון ללמוד וכו'. ולפי"ז לא פליגי רש"י ותוס' לדינא.

לדעת הנימוק"י (ב"מ סו,א בעמוה"ר), המגיד (פ"י משכירות ה"ז), אין די במעשה חד פעמי של לימוד בטעות כדי לסלק את המלמד ממשרתו. כדי לסלקו ללא התראה צריך שהמלמד יתמיד בהתנהגותו זמן מסוים עד שיהיה מוחזק למעשהו, או לחילופין - כשהתרו בו. ולגבי זמן הבטלה שבעטיו ניתן לפטר מלמד ללא התראה, לדעת המרדכי ב"מ (סי' שצט) "אם ביטל יום או יומיים" אפשר לפטרו ללא התראה, ואילו לדעת הסמ"ע (שו,כא) הזמן מצומצם ליממה אחת מעת לעת.

[וע"ע במש"כ בשאלת יעבץ (ח"ב סי' לח) להתיר להורה לסלק את המלמד המתבטל מלימודו בכח וביד חזקה, ואם יסרב מותר אף להכותו כדי להוציאו מביתו, עיי"ש].

ט. חזרת מורה מהסכם עבודה

לכאורה המורה הינו ככל שכיר שיכול לחזור בו אפילו בחצי היום, וכדאיתא בב"מ י,א, דיכול כל פועל לחזור בו מטעם 'כי לי בני ישראל עבדים' - עבדי הם ולא עבדים לעבדים. אלא שצ"ע אם שכיר שחתם על חוזה עבודה, אם יכול לחזור בו, דלכאורה חתימתו על החוזה דינו כקנין סיטומתא, ובקנין יש הסוברים שאינו יכול לחזור בו, וכמ"ש הר"ב"א בשם רבותיו, הביאו הב"י (חו"מ סי' שלג, הובא גם בש"ך שלג,יד), "שלא אמרו שפועל יכול לחזור בו אלא בשוכר עצמו באמירה, אבל כל שנשתעבד בקנין, לטפויי מילתא אתא שלא יוכל לחזור בו". אלא שהש"ך כתב דכל הפוסקים חלקו על הר"ב"א, מדלא חילקו בין כשנשתעבד בקנין לנשכר באמירה. והנה השבות יעקב בתש"י (ח"ב סי' קפד) חלק על הש"ך ודחה ראיותיו, אך מדבריו נראה דדוקא כשהשתעבד בקנין כסף או בשטר אינו יכול לחזור בו, דומיא דקנין עבדים. ונראה דחוזים דידן אינם בדין קנין שטר, דהא בקנין עבדים כותב "קניו אני לך", משא"כ בחוזה עבודה שלא נאמר לשון זו, אינו נקנה בחוזה זה מדין קנין שטר. אך צ"ע, דבנידון השבו"י ג"כ לא נזכר שנאמר לשון זו.

ולמש"כ לעיל (אות ו) אף מורה למקצועות קודש, אף שעושה גם במלאכת ה', מ"מ שיעבודו כנגד מעבידיו ודינו כפועל רגיל לענין חזרה ושכירות מעל לגי' שנים, וכמש"כ הקצוה"ח שלג, ז. גם רבי חיים פלאגיי בשו"ת חקקי לב ח"ב סי' מג מבאר שאף אם יחשב המלמד גם כעבד לה', בעיקרו זו השתעבדות למעבידיו וממילא יוכל לחזור בו, וז"ל:

"אכן אחר ההתבוננות נראה, דזה פועל לדבר מצוה יכול לחזור בו בחצי היום ... דאע"פ דמלאכתו מלאכת שמים ועובד את ה' כמלמד וסופר, וכן שליח-ציבור וחזן בית הכנסת וכדומה להם שהם עובדי עבודת ה' בדבר מצוה, עם כל זה מאחר שמשועבדים הם לציבור או לאיזה יחיד, והבעל מלאכה ההוא שולט ומשתרר והוא אינו בן חורין להבטל מאותה מלאכה, הרי מקרי שכיר עבד לבעלי אותה מלאכה ... ויכול לחזור."

הרי שלדעת רבי חיים פלאגיי כיון שבמציאות המלמד או החזן כבולים למעבידיהם, אף שמהות המלאכה היא מלאכת קודש, מצב של שכירות לתקופה ארוכה של שלוש שנים תיצור מצב של מעין עבדות. [וע"ע במש"כ בשבות יעקב ח"א סי' ו.]

י. חזרה בדבר האבד

כיון שהבסיס לחזרת המורה נובע מאפשרות החזרה הכללית הנוהגת בכל השכירים והפועלים, קיימת גם לגבי המורים מגבלות החזרה החלות על כלל השכירים. המגבלה הרלוונטית לנידונינו היא החזרה בדבר האבד. מלאכת דבר האבד מוגדרת כמלאכה שיש צורך דחוף לעשותה, וכן מלאכה שאם לא תעשה יוצר מצב בלתי הפיך של הפסד, אפילו אינו הפסד ממון, עיין בתוס' ב"מ עה, ב (ד"ה פריפרין), סמ"ע שלג, יח, וש"ך שלג, מ. מלאכה המוגדרת כדבר האבד מקנה למעביד אפשרות לכוף את הפועל לעבוד, אפילו בדרך של הטעית הפועל. במקרה שאין המעביד יכול לעשות זאת, ניתן לשכור פועל אחר על חשבון שכרו של הפועל החוזר, כשהמעביד מוחזק עדיין בשכרו של הפועל, עיין במשנה ב"מ עה, ב. גם מלמד דינו להחשב כמלאכת דבר האבד, וכמש"כ המרדכי (ב"מ סי' שמג):

"וכן פירש ראבי"ה דלימוד דבר האבד הוא, כדאמר רב לקמן פרק המקבל ופ"ב דב"ב, האי מקרי דרדקי, פסידא דלא הדרא הוא, וכ"פ ר"י ורבינו שמשון דדבר האבד הוא ואין יכול לחזור. אבל רבינו יואל פסק דמלמד כפועל ויכול לחזור בחצי היום. ורבינו מאיר אומר דהלכה למעשה דדבר האבד הוא."

מדברי המרדכי נמצאנו למדים דכיון דכל רגע שאין לומדים הוי פסידא דלא הדר ומותרים ועומדים דמי, א"כ אותו זמן שאין לומדים הוי דבר האבד, ועיין בש"ך שלג, כו. וכ"כ המהר"מ מרוטנבורג בתש" ס"י תעז; "שיש בכאן הפסד מרובה בקלקול התינוק, כדאומר 'אם תעזבני יום יומיים אעזבך', וגם בלא קלקול איכא פסידא דלא הדר מה שמתבטל בימים שראוי ללמוד". יש אם-כן שני הפסדים בביטול המורה. הא' - עצם העובדה שאין התלמידים לומדים בימים אלו. הב' - בטלה גוררת בטלה וכל יום שהתלמידים מתבטלים גורם לבטלה ביום נוסף.

הדברים אמורים כשהמעביד אינו יכול לשכור מורה אחר. לדעת המהרי"ט (חיו"ד סי' נ) גם אם ניתן למצוא מורה סביר, אך אם אינו מעולה כמורה החוזר, המציאות תחשב כדבר האבד. ברם, יש הסוברים שאם המורה השני מלמד באופן סביר, אין חזרת

המורה הראשון תחשב כחזרה בדבר האבד, עיין תש' אמרי אש ח"א סי' צג.

והנה כשהמורה נשכר על-ידי הציבור, יש לציבור כח להכריחו ללמד, וכמש"כ הרשב"ש בתש' (סי' קיב):

"שאפילו אם היה הדין נותן שלא להכריחו להשלים תנאו אם היה יחיד עם יחיד, הכא בציבור חייב להשלים תנאו, דאליס כח דצבורא, שבכלל דבריהם אינם צריכים קנין, שהרי כתב הרשב"א שדין הציבור עם יחידיהם כדין בית דין הגדול עם כל ישראל ... כח הציבור אליס כתקנת בית-דין."

יא. ההיתר לשבות

לכאורה לאמור לעיל יהיה אסור למורים לשבות מתוקף היותם עוסקים במלאכת דבר האבד. פוסקי דורנו הביעו את דעתם בענין שביתת מורים. במיוחד נידון הנושא בעקבות שאלה שנשאלה בשנת תשיב' ע"י מורה בארצות הברית וענינה - היות שהמורים לא קיבלו תוספת שכר מזה כשלוש שנים, למרות היוקר המאמיר, ואין המעסיק חפץ להשוות את שכרם בהתאם לאינפלציה, האם מותר להם להשתמש בנשק השביתה על-מנת לקבלת השוואת שכר.

(נוסח השאלה מובא בשנתון "תחומין" חלק ה עמ' 288 וכו' מובא שם תשובותיהם של הגרש"ז אויערבך, הגרצ"פ פרנק, הגרב"צ עוזיאל זצ"ל). במקרה זה הופנתה השאלה לגרש"ז אויערבך זצ"ל. לאחר שדן לאסור מדין דבר האבד, כותב הגרש"ז דכל זה מעיקר הדין, אך מ"מ צריכים פרנסי העיר להתחשב בגובה השכר של ארגוני הפועלים:

"ואם רק יראו הדיינים דאפשר שפיר להעלות את שכרם וציבור לא מיעני, חלילה להם מלקפח שכרם של לומדי תורה וצייתי דינא שיהיה פחות ממשכורתם של מורים ללמודי חול, ולא תהא כהנת כפונדקית ... אלא שעל כל זה נראה לעניות דעתי פשוט דלאו כל כמיניהו של המלמדים לעשות דין לעצמם מבלי להמלך תחילה עם רב העיר, כי בענינים האלה העיקר תלוי בשיקול הדעת, ומי שדעתו דעת תורה עוזרים לו מן השמים. ואם יראה שבאמת מקופחים הם בשכרם, יש לנהוג בזה מנהג דרך ארץ ואין לחשוש כלל לעוון ביטול תורה של תינוקות של בית רבן, והאחריות מוטלת בעיקר על בעלי הבתים ופרנסי העיר שאינם רוצים לפרנסם כראוי, ופעמים שביטולה של תורה זהו יסודה".

מדברי הגרש"ז אויערבך נמצאנו למדים שבאופן עקרוני נאסר על המורים לשבות, אולם במידה ותביעות המורים מוצדקות והן מקבלות גם גושפנקא הילכתית מהרב המקומי, יכולים המורים לשבות, כשהאחריות לתוצאות השליליות של השביתה מונחות על כתפי המעסיקים. וכ"נ מדעתו של הגרב"צ עוזיאל, שלאחר שמוצו כל הדרכים על-פי דין תורה, דהיינו לקרוא למעסיקים לדין תורה, יכולים המורים לשבות, אם יקבלו את רשות בית הדין לכך.

לרבה של ירושלים הגרצ"פ פרנק זצ"ל היתה תשובה קצרה ושונה מתשובת הרב אויערבך. הרב פרנק מתיחס לעצם הדין וקובע שאין הם יכולים להפסיק את עבודתם באמצע השנה, תוך זמן הסכם העבודה. הם יכולים לעשות זאת רק לאחר תום זמן

החוזה. דעה דומה הביע הגר"מ קרליץ זצ"ל, כפי שנמסרה לאחינו הגאון הגר"נ פרצוביץ זצ"ל.

הגר"מ פיינשטיין נשאל בנושא זה בשנת תשי"ד. לאחר שהבהיר שמעיקר הדין אסור למלמדים לשבות, כתב צד להיתר, בזו הלשון (אגרות משה חח"מ סי' נט):

"וזהו מדינא, אבל אם הוא באופן שאין להם כדי צרכן שלכן קשה לפנייהם ללמד בטוב עם התלמידים, והאומדנא חזקה שאם לא ילמדו יום או יומיים יועיל שהמעסיקים ישלמו בזמן ויוסיפו להם כדי צרכן, אז אולי יש מקום להתיר מהא דעת לעשות לה' הפרו תורתך, כדי שזה יועיל שיוכלו ללמד אותם כהוגן כשלא יצטרכו לדאוג ולהטרד בחזרה אחרי עוד איזה פרנסה. אבל צריך על-זה ישוב דעת גדול ולאמוד הדבר היטב בכל הפרטים, ולכן צריך להתרחק מזה בכל האפשרי".

הגר"מ פיינשטיין מביא צד להתיר למורים לשבות בתנאים מסוימים. מדובר במקרים שמשכורתם אינה מספקת למחיתם, ושבתה של יום או יומיים תועיל להגדלת שכרם. אך לדעתו אין לסמוך על היתר זה, היות ויש לשקול את כל המרכיבים והנתונים של הבעיה.

דעה דומה הביע הגר"ע יוסף שליט"א בירחון "אור תורה", אדר תשמ"א. לדעתו יש לאסור שביתה של מורים, אלא אם כן אין להם כדי צרכם וקשה להם ללמד בשוב הדעת. כשאין הצדקה לשביתה ממושכת חובת המורים להתקומם נגדה, או לחילופין, לאסוף התלמידים לבתי כנסת או בתים פרטיים וללמדם שם בתקופת השביתה.

מסקנות

- א. 1. במקום שאסור ליטול שכר על תלמוד תורה, מותר ליטול שכר בטלה דמוכה. ויש מתירים כל היכא שאין לו להתפרנס בענין אחר.
2. גדר בטלה דמוכה - יש הסוברים דהיינו דוקא במציאות שהמלאכה היתה מצויה בידו ממש. ויש הסוברים שבכל ענין שעוסק בתלמוד תורה ולכן אינו פנוי למלאכה אחרת, הוי בטלה דמוכה.
- ב. 1. כאשר קהל שכרו מלמד, יש אחריות אישית על כ"א מבני הקהל לתשלום שכרו של המלמד.
2. אך כאשר קיימת התנאה שהאחריות הינה ציבורית ולא אישית, אין מקום לחיוב אישי.
- ג. בתקנות הקהילות מצאנו חרם ואמצעי כפייה נוספים, כנגד הורים המלינים שכר של מלמד.
- ד. במקום של אונס באי עשיית המלאכה, כשע"פ הדין נפסק שצריך לשלם למלמד את שכרו, נותן לו שכר מלא ולא כפועל בטל.
- ה. מנגד - המלמד חייב להקפיד על אורח חיים שיאפשר לו לתפקד באופן היעיל ביותר, ולמלא את תפקידו במסירות.

ו. 1. מלמד שלימד עם טעויות, ניתן לסלקו ללא התראה מוקדמת.

2. לא די במעשה חד פעמי כדי לסלקו, אלא צריך שיתמיד בהתנהגותו.

ז. 1. מלמד יכול לחזור בו מהסכם עבודה.

2. היות ובטלה מלימוד הוי פסידא דלא הדר, הוי דבר האבד, וקיי"ל בדבר האבד ששוכר עליהם או מטען.

ח. אף שבאופן עקרוני נאסר על מורים לשבות, מ"מ במקום שתביעות המורים מוצדקות ומשכורתם אינה מספקת למחייתם, יכולים לשבות אם קבלו אישור מבית-דין או רב שתביעותיהם מוצדקות.